

**KIM BYLI ZMARLI Z CMENTARZA ZANIKŁEJ WSI GAĆ?
DANE HISTORYCZNE
„KONTRA” DATOWANIE BEZWZGLĘDNE**

**WHO WERE THE DEAD FROM THE CEMETERY
OF THE VANISHED VILLAGE OF GAĆ? HISTORICAL DATA
“VERSUS” ABSOLUTE DATING**

Maciej Gembicki

Wydział Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
<https://orcid.org/0000-0001-9100-7766>
maciej.gembicki@amu.edu.pl

Marcin Krzepakowski

Muzeum Regionalne w Wągrowcu
<https://orcid.org/0000-0002-2980-5473>
krzepmar@gmail.com

Marek Polcyn

Anthropology Department, Lakehead University, Thunder Bay, Canada
<https://orcid.org/0009-0000-1012-6529>
mpolcyn@lakeheadu.ca

Paige Lynch

Department of Anthropology, University of New Mexico, NM, USA
Center for Anatomical Sciences, University of North Texas Health – Fort Worth
<https://orcid.org/0009-0008-7738-3480>
pal5154@gmail.com

ABSTRACT: The cemetery of the abandoned village of Gać, located in Greater Poland, offers new insights into its chronology and function. Excavations conducted since 2017 have uncovered 180 burials,

exhibiting stratigraphic complexity and a changing spatial organization. Based on 30 radiocarbon dates, Bayesian chronological modeling revealed that the cemetery was in use from the mid-17th to the end of the 18th century, much later than previously assumed.

The results challenge earlier interpretations of the site as a 14th-century parish cemetery. Instead, the cemetery appears to have emerged after the decline of the village parish and may have served specific purposes, such as a cemetery for Protestant communities.

By combining radiocarbon dating, stratigraphy, and Bayesian modeling, the study provides a refined chronology and highlights the cemetery's role during the village's decline. These findings contribute to understanding post-medieval burial practices and underscore the importance of multi-method approaches in reconstructing complex archaeological sequences.

KEY WORDS: abandoned villages, post-medieval burial practices, radiocarbon dating, Bayesian chronological modeling, Protestants

Stan badań archeologicznych nad średniowieczną i nowożytną wsią wielkopolską uznać należy za wysoce niezadowolający. Do niedawna osiedla takie, rozpoznane choćby w minimalnym stopniu tą metodą, można było zliczyć na palcach jednej ręki (Marciniak-Kajzer, 2016). Obecnie jednak powszechny dostęp do danych teledetekcyjnych otwiera nowe możliwości i szanse na poprawę tej sytuacji¹. Również wiejskie cmentarze z tego regionu (o różnych funkcjach i charakterze) badane są sporadycznie, do tego najczęściej interwencyjnie już w trakcie realizacji różnych inwestycji (np. Wrzesińska, Wrzesiński, 1996; Podzerek, 2013; J. Stępnik, T. Stępnik, 2014; Dość należy, że wyniki takich prac bywają publikowane z rzadka, a jeśli już, to przybierają najczęściej formę krótkich komunikatów.

Za niezwykle istotne z naukowego punktu widzenia uznać należy zatem metodyczne, wielokierunkowe badania zanikłej wsi Gać oraz związanego z nią cmentarza prowadzone od 2018 r. przez Muzeum Regionalne w Wągrowcu, a od 2020 r. wspólnie z Fundacją Slavia w ramach Foundation for Polish History and Culture, Gać, Poland. Celem tych badań jest interdyscyplinarne rozpoznanie przestrzeni dawnej wsi i związanej z nią nekropolii, przy zastosowaniu szerokiego spektrum analiz bioarcheologicznych i datowania bezwzględnego C14. Z uwagi na dość powszechne przeświadczenie o braku celowości pobierania prób do badań radiowęglowych z cmentarzysk późnośredniowiecznych i nowożytnych nekropolia w Gaci niewątpliwie wyróżnia się pod tym względem w skali nie tylko Wielkopolski.

Tymczasem właśnie duża seria uzyskanych dat bezwzględnych obaliła niespodziewanie wstępne założenia dotyczące chronologii cmentarza i przynależności wyznaniowej złożonych na nim zmarłych. Naprowadza nas to na ślad procesów kolonizacyjnych, niepoświadczonych w przeanalizowanych do tej pory źródłach pisanych.

¹ Problematyka badań archeologicznych zanikłych wsi wielkopolskich, wsi późnośredniowiecznych i nowożytnych wraz z przykładami nowoodkrytych osiedli tego typu została ostatnio omówiona podczas seminarium w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego 29.11.2023 r. (M. Krzepkowski, *Z problematyki badań archeologicznych średniowiecznej i nowożytnej wsi wielkopolskiej*).

KRÓTKI ZARYS DZIEJÓW WSI GAĆ

Zgodnie ze średniowiecznym podziałem administracyjnym wieś Gać położona była w województwie poznańskim (powiat poznański), w granicach diecezji poznańskiej (archidiakonat poznański).

Dokładna data lokacji wsi Gać na prawie niemieckim nie jest znana, wiadomo jednak, że w 1335 r. ufundowano w niej katolicki kościół parafialny pod wezwaniem św. Piotra i Pawła lub też, jak podają inne źródła, pod wezwaniem św. Andrzeja i Piotra (Słownik, Poznań, cz. 1, s. 449). W skład nowo powstałej parafii wchodziły jeszcze okoliczne wsie: Wojnowo, Łopuchowo, Brzeźno, Łoskoń i Włókna.

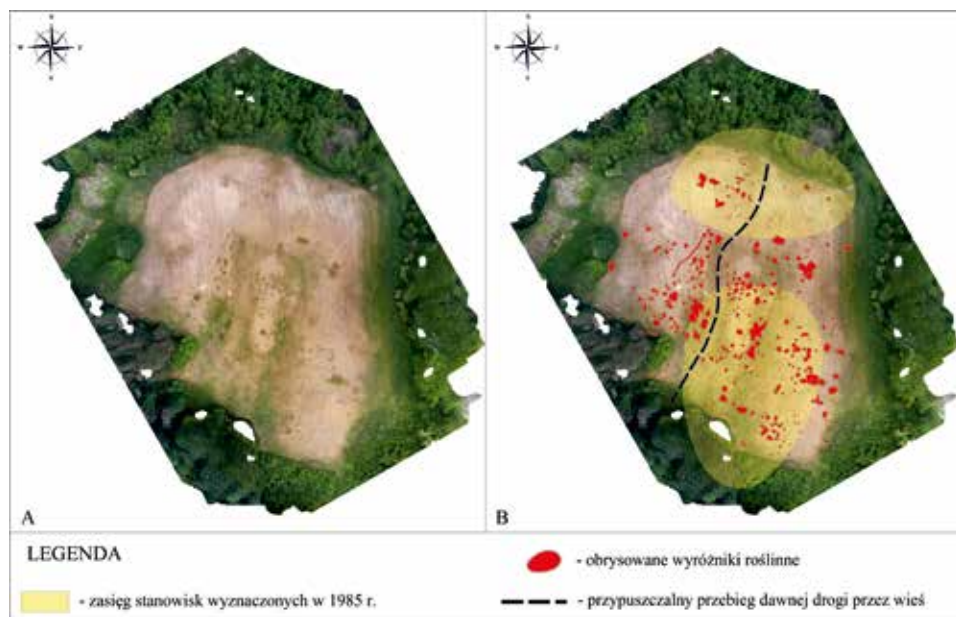
Gać od początku swego istnienia była wsią prywatną, należącą do miejscowego rycerstwa, jednak imiona jej właścicieli są znane dopiero od schyłku XIV w. W latach 1394–1403 w źródłach pisanych występuje Świętosław z Gaci, piszący się również z Brzozogaju i Dziadkowa, zaś w 1 połowie XV w. jako dziedzice Gaci pojawiają się bracia Wielisław i Jarosław, później zaś Wielisław (1426) i Jarosław (1432) (Słownik, Poznań, cz. 1, s. 448). Późniejszym właścicielem osady byli Piotr Głębocki (1438–1444), który odsprzedał ½ Gaci Mikołajowi z Wysokiej. Wśród kolejnych dziedziców wymienić należy Jana Rogalińskiego (1458–1472), który w 1462 r. sprzedał ½ wsi, z prawem odkupu, Stanisławowi z Przebédowa.

O kondycji gospodarczej Gaci i jej stopniowej degradacji świadczą dane z XV- i XVI-wiecznych spisów podatkowych. W 1423 r. odnotowano tam 10 łąnów, a w 1508 r. podatek pobrano jedynie z 2 półłąnów. W 1521 r. wymieniono znów 10 łąnów, z czego tylko 1 łąn osiadły, a drugi łąn uprawiany przez biednego dziedzica. Można przypuszczać, że pozostałe grunty były wówczas opustoszałe. W 1526 r. we wsi były 2 łąny kmiecie osiadłe, kmieć z Gaci uprawiał 1 łąn opustoszały, a zagrodnik z Worowa uprawiał ½ łąnu opustoszałego. Wymieniono wówczas jeszcze 4 łąny opustoszałe nadające się do uprawy, uprawiane przez dziedzica i sąsiadów (kmieci), inne zarośnięte oraz 2 łąny sołtysie. Niewykluczone, że kryzys gospodarczy wsi miał związek z degradacją, a w końcu upadkiem ośrodka miejskiego w Dzwonowie, jaki nastąpił w 2 połowie XVI w. Analiza średniowiecznej sieci drożnej wskazuje, że przez Gać przebiegał jeden z traktów wiodących z tego miasta (oddalonego o około 3 km od Gaci) do Skoków (Przybył, 2017, s. 133). Niewykluczone, że upadek Dzwonowa miał również wpływ na kondycję gospodarczą sąsiednich miejscowości. Być może jednak wyludnienie kilku ośrodków w tym rejonie było skutkiem czynników o szerszym zasięgu, np. niekorzystnymi zmianami klimatycznymi (Krzepkowski i in., 2017, s. 293–294).

W XVI stuleciu nastąpił również upadek parafii gackiej. Po 1550 r. tamtejsza świątynia była opustoszała, a w 1580 r. samą Gać i wsie Brzeźno oraz Łopuchowo wymieniano już jako miejscowości należące do parafii w Długiej Goślinie (Rutkowski, Słoń, 2017, s. 107–108).

BADANIA ZANIKLEJ WSI GAĆ

Zainteresowanie badawcze opuszczoną wsią Gać, funkcjonującą w późnym średniowieczu i okresie nowożytnym 26 km na północny wschód od Poznania, pojawiło się niejako naturalnie, przy okazji interdyscyplinarnego rozpoznania średniowiecznego zanikłego ośrodka miejskiego w Dzwonowie, zidentyfikowanego w 2014 r. na podstawie analizy fotografii lotniczych (Krząpkowski, Moeglich, 2014; Krząpkowski, 2017). W 2017 r., podczas jednego z rekonesansów terenowych wzdłuż biegu rzeki Dzwonówki, zwrócono uwagę na śródlęsną polanę położoną na zachodnim brzegu Jeziora Gackiego (ryc. 1). Stwierdzono wówczas, że na jej powierzchni zalegały duże ilości późnośredniowiecznych i nowożytnych ułamków naczyń glinianych². Jak wykazała kwerenda, w miejscu tym podczas badań powierzchniowych zrealizowanych w 1985 r. w ramach programu AZP wyznaczono dwa stanowiska archeologiczne: Łopuchowo, stan 9, AZP 48–29/64 (śląd osadniczy z okresu wczesnego średniowie-

Ryc. 1. A – Ortofotomapa opracowana na podstawie zdjęć wykonanych z drona w sierpniu 2018 r. wraz z interpretacją; B – obrysowanymi wyróżnikami roślinnymi i przybliżonym przebiegiem drogi. Strzałką oznaczono lokalizację cmentarza (fot. i oprac. K. Hanus, interpretacja M. Krząpkowski)

Fig. 1. A – Orthophotomap prepared on the basis of drone photographs taken in August 2018, with interpretation; B – outlined cropmarks and approximate course of the road. The arrow indicates the location of the cemetery (photo and processing K. Hanus, interpretation M. Krząpkowski)

² Miejsce to obecnie znajduje się w granicach administracyjnych wsi Łopuchowo, gm. Murowana Goślina.

cza oraz punkt osadniczy z okresu późnego średniowiecza) oraz Łopuchowo, stan. 10, AZP 48–29/65 (osada późnośredniowieczna). W obrębie pierwszego z wymienionych stanowisk, obejmującego północną część polany, odkryto wówczas również fragment ludzkiej czaszki wskazujący na istnienie cmentarzyska o nieustalonej chronologii. Zdjęcia lotnicze porośniętej łąką polany, wykonane podczas suszy w 2018 r., ujawniły szereg wyróżników wegetacyjnych związanych z relikdami intensywnego osadnictwa. W tym samym roku na części polany przeprowadzono badania magnetometryczne, które również wykazały liczne anomalie. Równolegle wykonano prospekcję z zastosowaniem detektorów metali, dzięki którym pozyskano duży zbiór średniowiecznych i nowożytnych zabytków w tym numizmatów³.

Przedstawione wyżej dane dały asumpt do próby łączenia omawianych stanowisk z zanikłą wsią Gać, która od 1335 r. do około połowy XVI stulecia była siedzibą parafii katolickiej. Dodatkowym argumentem przemawiającym za tą hipotezą była analiza cieniowanego modelu terenu opracowanego na podstawie danych z lotniczego skanowania laserowego LIDAR. Zaobserwowano na nim szereg drożysk prowadzących od południa i zachodu do prawdopodobnej lokalizacji siedliska poszukiwanej wsi. Ostatecznej pewności dostarczyła niemiecka mapa topograficzna z 1830 r. (*Urmesstischblatt*) (ryc. 2), na której w tym miejscu zaznaczono zabudowania Gaci oraz prowadzące do niej trakty, których przebieg odpowiadał zachowanym do dziś drożyskom.

Ryc. 2. Wieś Gać i lokalny układ drożny na XVIII–XIX-wiecznych mapach. A – fragment *Karte von Südpreußen* z końca XVIII w. autorstwa D. Gilly’ego w skali 150 000 (zbiory Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 14431 Blatt X); B – fragment mapy *Urmesstichblatt* z 1830 r. w skali 125 000 (zbiory Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 729_Blatt 1787)

Fig. 2. The village of Gać and the local road network on 18th–19th-century maps. A – fragment of *Karte von Südpreußen* from the late 18th century by D. Gilly, scale 1:150,000 (Staatsbibliothek zu Berlin, ref. SBB_IIIC_Kart_N 14431 Blatt X); B – fragment of the *Urmesstichblatt* map from 1830, scale 1:125,000 (Staatsbibliothek zu Berlin, ref. SBB_IIIC_Kart_N 729_Blatt 1787)

³ Najstarszą monetą pozyskaną podczas tych prac jest kwartnik Kazimierza Wielkiego.

Zapewne po połowie XIX w. wytyczono na zachód od wsi nowy trakt, wzdłuż którego zaczęła rozwijać się zabudowa, a starsze siedlisko uległo stopniowemu wyludnieniu⁴.

Idąc dalej tym tokiem rozumowania, uznano, że cmentarzysko szkieletowe o nieustalonej chronologii, zinwentaryzowane podczas badań AZP, wiązać należy najprawdopodobniej z nieistniejącym już gackim kościołem parafialnym, a więc datowane od XIV do co najmniej połowy XVI w. Niemal zupełny brak wyróżników wegetacyjnych oraz anomalii magnetycznych w strefie nekropolii sugerował, że po likwidacji miejscowej parafii i samej świątyni poświęcone miejsce nadal respektowano, nie zabudowując go, a być może nawet doraźnie grzebiąc w jego obrębie zmarłych.

Rozpoznanie archeologiczne tej nekropolii uznano za niezwykle istotne z kilku powodów, przy czym, z uwagi na regularne niszczenie przez dziką zwierzynę płycej zalegających pochówków, niezwykle ważny był aspekt konserwatorski. Kolejnym argumentem za podjęciem tego typu prac było określenie zasięgu cmentarzyska oraz lokalizacji związanego z nim kościoła – zatem uzyskanie istotnych informacji dotyczących rozplanowania wsi. W naszej ocenie badania wykopaliskowe nekropolii gackiej stwarzały możliwość porównania populacji dwóch równoczesowych i blisko siebie funkcjonujących parafii: wiejskiej w Gaci i oddalonej zaledwie o 3 km parafii miejskiej św. Michała Archaniola w Dzwonowie⁵. Duże nadzieje wiązano z szeroko zakrojonymi analizami bioarcheologicznymi, umożliwiającymi określenie ewentualnego pokrewieństwa, pochodzenia oraz, co istotne, paleodiety dwóch grup żyjących w zbliżonych warunkach środowiskowych, lecz zamieszkujących ośrodki o różnym statusie gospodarczym i prawnym.

W 2018 r. na terenie gackiego cmentarza przeprowadzono badania sondażowe w celu określenia stopnia zachowania pochówków, a od 2020 r. są tam realizowane regularne badania wykopaliskowe.

OPIS NEKROPOLII

Cmentarzysko położone jest na północnym i zachodnio-północnym stoku niewielkiego piaszczystego wzgórza, zajmującego polanę na zachodnim brzegu jeziora gackiego. W toku prowadzonych badań zarejestrowano 257 jam grobowych (ryc. 3), z których wyeksplorowano 231 pochówków szkieletowych: 45 należało do kobiet, 43 do mężczyzn, 118 do osobników młodocianych i dzieci. W przypadku 25 nie udało się określić płci. Struktura wiekowa przedstawiała się następująco: 106 pochówków określono jako pochówki osób dorosłych, pozostałe, to jest 125, zaliczono do osobników młodocianych oraz dzieci. Groby zorientowane są w zbliżony sposób, z głowami

⁴ Analiza map topograficznych wskazywałaby, że ostatnie gospodarstwo w „starej” Gaci przestało istnieć między 1919 a 1933 r. Jednakże jest ono jeszcze wyraźnie widoczne na niemieckiej ortofotomapie, opracowanej na podstawie fotografii lotniczych z maja 1941 r.

⁵ W latach 2016 i 2017 na terenie cmentarzyska przy nieistniejącym obecnie kościele w Dzwonowie przebadano 102 groby szkieletowe.

Ryc. 3. Plan zbiorczy cmentarza (stan na rok 2024) (opracowanie: M. Gembicki)

Fig. 3. General plan of the cemetery (as of 2024) (prepared by M. Gembicki)

skierowanymi na północny zachód, a nogami na południowy wschód. Dla ogromnej większości wartość azymutu zawiera się w przedziale 110 a 140 stopni.

Centralna część cmentarza była intensywnie użytkowana, wielokrotnie wykorzystywano tę samą przestrzeń grzebalną, w efekcie czego duża część grobów została naruszona młodszymi pochówkami. Pochówki dorosłych (kobiet i mężczyzn) są regularnie rozmieszczone w obrębie cmentarza, natomiast pochówki dziecięce tworzą wyraźne skupiska. Mimo zastosowania analiz aDNA nie udało się nam do tej pory potwierdzić, że są one kwaterami rodzinnymi.

Zmarli pochowani byli w drewnianych trumnach, w większości bardzo źle zachowanych (ryc. 4), zapewne z uwagi na warunki geologiczne. Miały one formę prostych skrzyń z wiekiem. Wstępne analizy wskazują na powszechne użycie sosny.

Trumny ze zmarłymi składane były pojedynczo, w wąskich jamach. Jedynie w trzech przypadkach zaobserwowano podwójne pochówki w obrębie jednej jamy grobowej. Zmarli składani byli w pozycji wyprostowanej na wznak, z rękami złożonymi na miednicy lub wzdłuż ciała.

Ryc. 4. Fotografia grobu 203 wykonana podczas wykopalisk w 2023 roku (fot. M.Gembicki)

Fig. 4. Photograph of grave 203 taken during excavations in 2023 (photo M. Gembicki)

Wyposażenie grobów było niezwykle ubogie, w przeważającej większości jedy-
nymi artefaktami znalezionymi podczas eksploracji były fragmenty ceramiki naczyniowej, która trafiała do kontekstu grobu w nieintencjonalny sposób podczas jego

kopania. Odnaleziono jedynie 3 monety złożone razem ze zmarłym oraz kilka przedmiotów osobistego użytku, typu szpilki, w okolicach głowy, haftki oraz pozostałości po dwóch parach butów skórzanych.

WYNIKI DATOWAŃ RADIOWĘGLOWYCH

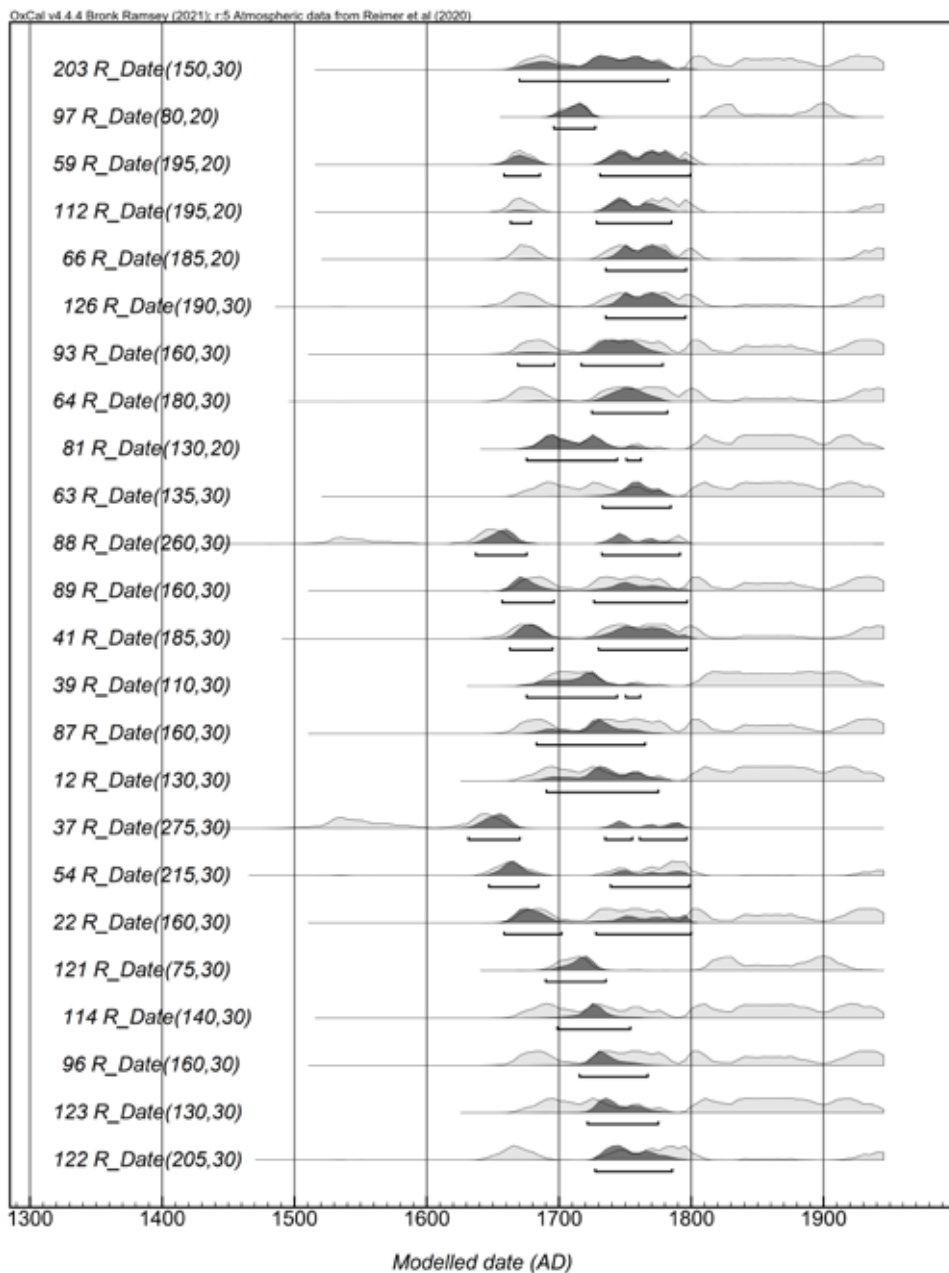
Cmentarzysko w Gaci, ze względu na stosunkowo niewielką powierzchnię (ryc. 1) oraz kilkusetletni okres użytkowania, było intensywnie eksploatowane. W efekcie groby wielokrotnie lokowano w miejscach zajętych przez starsze pochówki. W niektórych przypadkach zarejestrowano sekwencje obejmujące nawet pięć pochówków. Takie relacje stanowią cenne dane do modelowania bayesowskiego, umożliwiając precyzyjne określenie pozycji stratygraficznej każdego pochówku względem innych datowanych obiektów.

Pochówki układające się w najdłuższe możliwe sekwencje stratygraficzne występujące na cmentarzysku były priorytetowo traktowane podczas doboru próbek. W kolejnych etapach poszerzono próbę o pochówki szczególnie interesujące pod względem archeologicznym, takie jak szkielet z dodatkową czaszką ułożoną na udach czy też grób wkopany w starszą strukturę osadniczą. Po uzyskaniu wstępnych wyników, które przesunęły chronologię cmentarza o ponad 400 lat, wykonano dodatkową serię próbek w celu uzupełnienia sekwencji oraz uzyskania bardziej szczegółowych datowań, częściowo estymowanych. Ostatecznie przeprowadzono analizy oparte na 30 próbach radiowęglowych, uzyskanych z dwóch renomowanych laboratoriów: Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe oraz Penn State Radiocarbon Lab (Pennsylvania State University).

W analizach zastosowano metodę wnioskowania bayesowskiego, opracowaną przez C. Bronka Ramseya (1995). Metoda ta pozwala na zwiększenie prawdopodobieństwa badanej hipotezy przez uwzględnienie dodatkowych informacji w procesie analizy (Steier, Rom, 2000; Hamilton, Krus, 2018). W archeologii metoda ta jest szczególnie użyteczna do zawężania rozkładów prawdopodobieństwa dat radiowęglowych, dzięki uwzględnieniu takich czynników, jak: stratygrafia (relacje starszy – młodszy między warstwami), *terminus post quem* i *terminus ante quem*, datowanie względne na podstawie artefaktów. Modelowanie wykonano w programie OxCal v 4.4.4.

MODELOWANIE

W trakcie analiz wykonano cztery modele chronologiczne, od podstawowych, jedynie kalibrujących daty, po coraz bardziej szczegółowe, uwzględniające informacje *a priori*, takie jak stratygrafia czy zabytki datujące. W ostatecznym modelu (ryc. 5) wprowadzono arbitralną granicę chronologiczną na 1830 r. w celu wykluczenia mało prawdopodobnego scenariusza dalszego użytkowania cmentarza po tej dacie. Pod ko-

Ryc. 5. Finalny model chronologiczny, oparty na danych stratygraficznych oraz datujących artefaktach z ustaloną arbitralnie górną granicą na rok 1830 (opracowanie: M. Gembicki)

Fig. 5. Final chronological model, based on stratigraphic data and dating artifacts, with the upper limit arbitrarily set to the year 1830 (prepared by M. Gembicki)

niec XVIII w. oraz w XIX w. obserwuje się wzrost regulacji dotyczących miejsc pochówku w ramach polityki władz I Rzeczypospolitej oraz państwa pruskiego (Klima i in., 2019, s. 83). Kodyfikacja przepisów oraz wzmożona kontrola w tym okresie sprawiają, że dalsze istnienie cmentarza w formie nieuregulowanej jest wątpliwe. Dodatkowe argumenty na poparcie tej tezy stanowią analiza stanu zachowania trumien, ich konstrukcja oraz niemal zupełny brak osobistych przedmiotów w kontekście pochówków.

Ostateczny model cechuje się wysokim poziomem zgodności $A_0=94.8$, z tylko jedną datą oscylującą wokół minimalnego akceptowalnego poziomu zgodności 67.9.

W świetle uzyskanych wyników należy przyjąć, że użytkowanie cmentarza rozpoczęło się w pierwszej połowie XVII w. i najpewniej było kontynuowane do początków XIX w.

DYSKUSJA

Uzyskane daty radiowęglowe wskazują, że najstarsze przebadane tą metodą pochówki pochodzą z początków XVII w., a więc z okresu po upadku gackiej parafii i samego kościoła. Duża seria datowanych prób (dla 16,6% przebadanych grobów) oraz ich dobór minimalizują prawdopodobieństwo pominięcia pochówków związanych z okresem funkcjonowania kościoła parafialnego (1335 – ok. 1550 r.). Dotychczas rozpoznano około 80–90% powierzchni cmentarza, trudno również przypuszczać, aby nieprzebadana jego część pomieściła pochówki z ponad 200-letniego okresu istnienia parafii. Wprawdzie liczone się z możliwością sporadycznych pochówków na poświęconym miejscu po upadku kościoła, to w tym przypadku zastanawiać musi liczba grobów (187) świadczących o regularnym użytkowaniu cmentarza w XVII–XVIII w., a może jeszcze początkach XIX w. Co więcej, wzmianek o tym cmentarzu ani o dokonywanych tam pochówkach nie odnajdujemy we fragmentarycznie zachowanych księgach metrykalnych parafii w Długiej Goślinie, do której inkorporowano Gać w ostatnich dekadach XVI w.⁶ Lokalizacja cmentarza nie znajduje również potwierdzenia na żadnej ze znanych nam map.

W tym miejscu należy postawić zasadnicze pytanie – kogo chowano na zapomnianej nowożytniej nekropolii w Gaci?

Pierwsza, dość szybko zarzucona, hipoteza dotyczyła uznania cmentarza za miejsce spoczynku ofiar nowożytnych epidemii. Tego typu nekropolie, doraźnie użytkowane podczas jednej lub kilku kolejnych przebiegów epidemicznych, rzadko odnajdują odzwierciedlenie w źródłach historycznych. Przeciwno tej koncepcji przemawia jednak położenie obiektu w obrębie samej wsi, a nie, jak zazwyczaj, w pewnym oddaleniu od niej (Kozak, 2008; Łapo, 2008; Miechowicz, 2008, s. 291 oraz układ grobów i ich charakter.

⁶ W Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu zachowały się księgi zmarłych tej parafii od 1763 r., a więc ze schyłkowego okresu użytkowania cmentarza w Gaci. Wymieniono w niej kilku zmarłych mieszkańców tej wsi, lecz jako miejsce ich spoczynku wskazano cmentarz parafialny w Długiej Goślinie.

Dla historii Gaci i badań cmentarzyska, uznawanego do niedawna za późnośredniowieczną i nowożytną nekropolię przykościelną, kluczowe znaczenie zdają się mieć wydarzenia związane z ruchem reformacyjnym, niezwykle silnym w tej części Wielkopolski oraz zmiany własnościowe Gaci, mające miejsce w latach 40. XVI w. Niewykluczone zresztą, że właśnie te czynniki odegrały rolę w podjęciu decyzji o likwidacji podupadłej już parafii w Gaci, której ostatnim proboszczem, w latach 1545–1550, był Jakub z Bodzanowa (Nowacki, 1964, s. 552). Jak przypuszcza Józef Nowacki (1964, s. 568), po ustąpieniu tego plebana kościół gacki albo opustoszał, albo z uwagi na to, że jego patronem był dysydent Jerzy Latałski, przeszedł w ręce innowierców. Należy poświęcić tu nieco miejsca rodzinie Latałskich, której przedstawiciel Jerzy, kasztelan łódzki, uzyskał w 1544 r. zgodę na wyderkał oraz wydarzeniom zachodzącym w pobliskim mieście Skoki (Dworzaczek, 2004, nr 2513)⁷. Kiedy pod koniec XV w. Zofia Skocka poślubiła Jana Latałskiego z Łabiszyna, ten zaczął skupować prawa do poszczególnych części Skoków położonych około 7 km na północ od Gaci. Po kilkudziesięciu latach rodzina ta stała się właścicielami całego miasta miejskiego, a jeden z przedstawicieli tego rodu Mikołaj około połowy XVI w. sfinansował budowę nowego kościoła parafialnego w Skokach (Moeglich, 2019, s. 28). W 2. połowie XVI stulecia Latałscy, podobnie jak spora część szlachty wielkopolskiej, przyjęli religię reformowaną i przyłączyli się do Jednoty Braci Czeskich. Pomiędzy 1560 a 1570 r. odebrali oni skocki kościół katolikom i przekazali go w użytkowanie swym współwyznawcom, w rękach których pozostawał aż do 1645 r. (Krzepkowski, 2020, s. 50). Zbory braci czeskich funkcjonowały także w należących do tej rodziny Łagiewnikach Kościelnych i Dębnicy (Rutkowski, Słoń, 2017, s. 138, 140). W 2. połowie XVI stulecia Skoki stały się jednym z największych i najważniejszych ośrodków ruchu reformacyjnego w Wielkopolsce. Przychylność właścicieli miasta spowodowała silny napływ protestantów: braci czeskich przybyłych między innymi ze spalonego Leszna, nieco później również luteran. Obok ludności polskiej mieszkali zatem w Skokach Czesi, Niemcy, Szkoci, przybysze z Niderlandów i Żydzi (Krzepkowski, 2020, s. 35). W 1. połowie XVII w. miasto przeszło w ręce protestanckiej rodziny Rejów, niezwykle aktywnej w propagowaniu nowej religii. W 1626 r. z inicjatywy Andrzeja, jednego z najwybitniejszych przedstawicieli tej rodziny, staroty libuskiego i sekretarza oraz pokojowca króla Władysława IV Wazy, lokowano wieś Rejowiec. Zasiedlili ją przybysze z Brandenburgii i Pomeranii, dla których utworzono odrębną parafię ewangelicko-reformowaną. Proces sprowadzania ludności wyznania ewangelickiego do tej części Wielkopolski trwał w następnych dekadach XVII w. Przed 1668 r. podjęto udaną próbę zasiedlenia przybyszami z zachodu wsi Niedźwiedziny, która w 2. połowie XVI w. była wymieniana jako opustoszała (Moeglich, 2017, s. 106, 111). W późniejszych latach miejscowość była określana jako *Olendry alias Niemiecka Wieś* lub *Olendry alias Berembusz*, co wyraźnie wskazuje na obce pochodzenie osadników.

⁷ Należy odnotować, że w kolejnym roku prawa do pozostałej części wsi nabyli Budziszewscy.

Niezwyczajnie istotne znaczenie dla ustalenia genezy cmentarza w Gaci zdają się mieć wydarzenia z lat 30. XVII w. W 1635 r. Wacław Ossowski, kasztelan nakielski, wraz z Krzysztofem Mielżyńskim i Piotrem z Łęczyc Piekarskim, jako opiekunowie Jadwigi de Racad Gułtowskiej, dla spłaty długów i legatów sprzedali Andrzejowi Rejowi całe wsie Łopuchowo i Gać (Dworzaczek, 2004, nr 8841). W 1646 r. po śmierci Andrzeja jego syn Władysław przekazał bratu Mikołajowi szereg dóbr nieruchomości, wśród których znalazła się i Gać (Dworzaczek, 2004, nr 6479).

Przemiany demograficzne zachodzące w ważnym ośrodku ruchu reformacyjnego, jakim były Skoki oraz w miejscowościach pozostających w strefie jego oddziaływania (Rejowiec, Niedźwiedziny), a także stosunki własnościowe wskazują, że podobne procesy miały zapewne miejsce i w Gaci. W prowadzonej w tym rejonie akcji zasiedlania opuszczonych wsi oraz lokacji wsi na surowym korzeniu uczestniczyli osadnicy ewangeliccy, głównie z terenów niemieckich. Inicjatorami sprowadzenia osadników do wsi Gać musieli być jej protestanccy właściciele: Latalscy (po połowie XVI w.) lub Rejowie (lata 30.–40. XVII w.). Najbardziej prawdopodobnym przedstawicielem tej rodziny jest jednak Andrzej Rej, utrzymujący rozległe kontakty z protestantami polskimi, czeskimi, francuskimi, angielskimi i holenderskimi, na co zdają się wskazywać najstarsze uzyskane daty C14. Oczywiście nie można wykluczyć, że napływ osadników nastąpił w kilku falach.

Przybycie kolonistów wyznania ewangelickiego wymagało wydzielenia odrębnego miejsca grzebalnego i za takie należy uznać na tym etapie badań nekropolię w Gaci. Hipotezę o użytkowaniu gackiej nekropolii przez ludność protestancką wzmacniają pewne obserwacje archeologiczne. Znamienne jest nikły udział intencjonalnego wyposażenia grobowego, ograniczającego się do elementów stroju (haftki, guzik, obuwie) i trzech monet, tak typowy dla pochówków ewangelickich zwłaszcza w pierwszych wiekach istnienia tej religii (np. Poliński, 2018, 2020). W jamach grobowych ani w towarzyszących im nawarstwieniach cmentarzyska nie odnotowano żadnych dewocjonaliów, zwłaszcza medalików bardzo przecież popularnych w dobie kontrreformacji (Wojcieszak, 2015).

Katoliccy mieszkańcy Gaci chowani byli w tym czasie na cmentarzu w Długiej Goślinie, co, jak już wspomnieliśmy, poświadczają fragmentarycznie zachowane księgi zmarłych tamtejszej parafii. Nie można wykluczyć, że do celów grzebalnych sporadycznie wykorzystywano jeszcze teren dawnego cmentarza przykościelnego w Gaci, wszak był on miejscem poświęconym. Pozostaje tu zadać jeszcze jedno zasadnicze pytanie: gdzie znajdują się pozostałości kościoła gackiego i związanej z nim nekropolii czynnej przez ponad 200 lat?

PODSUMOWANIE

Cmentarzysko szkieletowe w zanikłej wsi Gać jeszcze przed podjęciem badań wykopaliskowych uznawano, bez większych wątpliwości, za nekropolię parafialną z XIV – poł. XVI w., związaną z nieistniejącym już miejscowym kościołem. Hipotezę

tę oparto na analizie źródeł pisanych poświadczających istnienie świątyni katolickiej w Gaci oraz lokalizacji cmentarza względem reliktów dawnej wsi zidentyfikowanych dzięki teledetekcji, a następnie potwierdzonych badaniami powiedzeniowymi, geofizycznymi i analizą niedostępnych wcześniej map historycznych. Ten pozornie spójny obraz runął jednak po uzyskaniu dużej serii dat radiowęglowych, często uznawanych za mało precyzyjne, a zatem niezbyt przydatne w badaniach stanowisk z najmłodszych epok, zwłaszcza o sepulkralnym charakterze. Datowanie bezwzględne wykazało, że cmentarzysko w Gaci zaczęło funkcjonować już po likwidacji tamtejszego kościoła, a pochówków dokonywano w jego obrębie jeszcze w XVIII w., a być może i początkach XIX w. Nowe ustalenia wymusiły rewizję dotychczasowych ustaleń i próbę osadzenia tego obiektu w realiach historycznych tej części nowożytnej Wielkopolski.

Naszym zdaniem cmentarzysko w Gaci stanowi ślad słabo rozpoznanego źródło-wo procesu zasiedlania wielkopolskich wsi doby reformacji protestancką ludnością przybyłą z terenów zachodnich. Działania tego typu, inicjowane przez innowierczych właścicieli majątków ziemskich (w naszym przypadku Latałskich lub/i Rejów), zmierzały do odbudowy potencjału gospodarczego osad wiejskich lub nawet zakładania nowych, a przez to zwiększenia uzyskiwanych z nich dochodów. Procesy takie, dla których na pewno nie bez znaczenia pozostawał wpływ silnego ośrodka reformacyjnego, jakim były Skoki, znane są z pobliskiego Rejowca i Niedźwiedzin.

Cmentarze z pierwszych wieków protestantyzmu, zwłaszcza wiejskie, nie były dotąd przedmiotem szerszych badań archeologicznych, na co w ostatnim czasie zwrócił uwagę D. Poliński (2018, s. 289). Wyniki prac realizowanych w Gaci pozwalają uzupełnić lukę w poznaniu zwyczajów pogrzebowych wiejskiej ludności ewangelickiej zamieszkującej Wielkopolskę w XVI–XVIII w.⁸

Dla naszych rozważań szczególnie istotne są badania fragmentu zapomnianej nekropolii w Gowarzewie, pow. poznański, odkrytej przy okazji budowy ronda w centrum tej wsi (Żychliński i in., 2020). Podczas prac zadokumentowano i wyeksplorowano 49 jam grobowych, w których spoczywały szczątki 55 osób. Podobnie jak w przypadku Gaci nekropolia gowarzeńska nie została uwzględniona na żadnej z map znanych autorom opracowania. Podobieństwa dotyczą również uporządkowanego rzędowego układu grobów oraz niemal zupełnego braku wyposażenia ograniczającego się do haftki miedzianej oraz koralu fajansowych w grobie dziecięcym. Co interesujące, ślad po trumnie w postaci 4 gwoździ żelaznych odnotowano tylko w jednym grobie. Zdaniem badaczy odkryty cmentarz użytkowany był przez niewielką grupę protestantów w początkach XVII w., już po wprowadzeniu rygoru ubogiego pochówku. Kres nekropolii mogły przynieść prześladowania innowierców, jakie miały miejsce po wojnach szwedzkich. Wiele cech wspólnych z nekropolią gacką

⁸ Nieco częściej, zazwyczaj podczas badań inwestycyjnych, rozpoznawane są wykopaliskowo młodsze cmentarze ewangelickie, których początki sięgają zazwyczaj XIX w. Ostatnio takie badania zrealizowano w Rogowie-Laziskach, pow. żniński, gdzie na trasie planowanej trasy S5 odsłonięto 296 jam grobowych ze szczątkami 274 osób stanowiących większą część cmentarza użytkowanego od około połowy XIX w. do pierwszych lat XX w. (Waszczuk i in., 2022).

odnajdziemy również na cmentarzysku nowożytnym w Pniu, związanym z ludnością innowierczą (Poliński, 2018). Również tam odnotowano rzędowy układ jam grobowych, ubogie wyposażenie ograniczające się do elementów ubioru, nielicznych numizmatów i kłódki, przy zupełnym braku dewocjonaliów.

Przedstawiona w niniejszym artykule nowa koncepcja na temat genezy cmentarzyska w Gaci i przynależności wyznaniowej pochowanej tam społeczności wymaga dalszych badań. W rozważaniach tych szczególną rolę może odegrać poszerzona kwerenda archiwalna. W tym kontekście niezwykle interesująco zapowiadają się badania izotopowe grobów reprezentujących najstarszy horyzont użytkowania nekropoli, które mogą wskazać kierunek napływu kolonistów.

Konflikt interesów: Autorzy deklarują brak konfliktu interesów.

Wkład autorów: Autorzy przyjmują na siebie wyłączną odpowiedzialność z tytułu: przygotowania koncepcji badawczej dzieła i sposobu jego przedstawienia (opracowania metodyki), zebrania i analizy danych, interpretacji wniosków, a także zredagowania wersji ostatecznej rękopisu.

BIBLIOGRAFIA

- Bronk Ramsey, C. (1995). Radiocarbon calibration and analysis of stratigraphy: The OxCal program. *Radiocarbon*, 37(2), 425–430.
- Dworzaczek, W. (2004). *Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX w.* Kórnik – Poznań. Edycja elektroniczna. <http://teki.bkpan.poznan.pl/>
- Klima, E., Wycichowska, B., Popek, W. (2019). Cmentarz w strukturze przestrzennej miasta. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 35, 73–93.
- Kozak, J. (2008). Cmentarzysko epidemiczne w Łowyniu na tle innych obiektów sepulkralnych nowożytnej Polski. W: W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Funeralia Lednickie. Spotkanie 10. Epidemie, klęski, wojny* (s. 175–181). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Krzepkowski, M. (2017). Osadnictwo pradziejowe, średniowieczne i nowożytne okolic Dzwonowa. W: M. Krzepkowski, M. Moeglich, P. Wroniecki (red.), *Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto*, t. 1: *Środowisko naturalne, zarys dziejów, badania nieinwazyjne* (s. 77–93). Wągrowiec: Muzeum Regionalne.
- Krzepkowski, M. (2020). Nekropolie skockich protestantów w świetle źródeł historycznych i archeologicznych. *Wągrowieckie Studia Muzealne*, 4, 35–63.
- Krzepkowski, M., Moeglich, M. (2014). Zapomniane miasto, wieś i dwór Dzwonowo. Przyczynek do badań nad późnośredniowiecznym i nowożytnym zespołem osadniczym w Niedźwiedzinach (przysiółek Dzwonowo), pow. wągrowiecki, woj. wielkopolskie. *Slavia Antiqua*, 55, 211–236.
- Krzepkowski, M., Wroniecki, P., Szymański, M., Moeglich, M. (2017). Dzwonowo przemówiło. Czy sprawa skończona? W: M. Krzepkowski, M. Moeglich, P. Wroniecki (red.), *Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto*, t. 1: *Środowisko naturalne, zarys dziejów, badania nieinwazyjne* (s. 279–302). Wągrowiec: Muzeum Regionalne.
- Łapo, J. M. (2008). Zarazy w Prusiech. Między historią, archeologią i etnografią. W: W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Funeralia Lednickie. Spotkanie 10. Epidemie, klęski, wojny* (s. 275–283). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Marciniak-Kajzer, A. (2016). Późnośredniowieczne wsie w świetle badań archeologicznych. *Zeszyty Wiejskie*, 22, 791–799.

- Miechowicz, Ł. (2008). Zaraza i „morowe mogiły” na nowożytniej wsi. W: W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Funeralia Lednickie. Spotkanie 10. Epidemie, klęski, wojny* (s. 287–292). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Moeglich, M. (2017). Dzwonowo w świetle średniowiecznych i nowożytnych źródeł pisanych. W: M. Krzepkowski, M. Moeglich, P. Wroniecki (red.), *Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto*, t. 1: *Środowisko naturalne, zarys dziejów, badania nieinwazyjne* (s. 94–121). Wągrowiec: Muzeum Regionalne.
- Moeglich, M. (2019). Początki Skoków. W: I. Migasiewicz (red.), *Skoki. Historia – Mieszkańcy – Przyroda* (s. 19–31). Skoki: Urząd Miasta i Gminy Skoki.
- Nowacki, J. (1964). *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha.
- Podzerek, T. (2013). Nowożytne cmentarzysko szkieletowe w Łaziskach – podsumowanie wyników badań. *Wągrowieckie Studia Muzealne*, 1, 97–110.
- Poliński, D. (2018). Domniemany cmentarz ludności ewangelickiej i mennonickiej w Pniu w świetle badań archeologicznych. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 66(3), 289–307.
- Poliński, D. (2020). Nowożytność. W: D. Poliński (red.), *Wczesnośredniowieczne i nowożytne cmentarzysko w Pniu* (s. 275–287). Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”, Jagielloński Instytut Wydawniczy, Europejska Fundacja „Pamięć i Dziedzictwo”.
- Przybył, M. (2017). Dzwonowo na tle sieci drożnej w późnym średniowieczu. W: M. Krzepkowski, M. Moeglich, P. Wroniecki (red.), *Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto*, t. 1: *Środowisko naturalne, zarys dziejów, badania nieinwazyjne* (s. 122–137). Wągrowiec: Muzeum Regionalne.
- Rutkowski, H., Słoń, M. (red.). (2017). *Atlas historyczny Polski. Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarz. Indeksy*. Poznań: Wydawnictwo Instytutu Historii PAN.
- Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu* (red. T. Jurek). Edycja elektroniczna. <http://slownik.ihpan.edu.pl/>
- Stępnik, J., Stępnik, T. (2014). Cmentarz epidemiczny z Promnic, gm. Czerwonak, pow. poznański. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*, 15, 255–262.
- Wojcieszak, M. (2015). Obrządek pogrzebowy na cmentarzu Salwatora we Wrocławiu w świetle badań archeologicznych. W: K. Wachowski (red.), *Cmentarz Salwatora. Pierwsza nekropolia wrocławskich protestantów* (s. 19–58). Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Wrzesińska, A., Wrzesiński, J. (1996). Cmentarzysko szkieletowe w Siemianowie – archeologiczne badania ratownicze. *Studia Lednickie*, 4, 313–324.
- Waszczuk, K., Żychliński, D., Pachulski, P., Prawniczak, R., Smaruj, A., Rewekant, A., Bonk, M. (2022). Wstępne wyniki badań cmentarza ewangelickiego w Rogowie-Łaziskach, pow. żniński, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 15 (AZP 45–34/113). *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*, 21, 231–237.
- Żychliński, D., Waszczuk, K., Pachulski, P., Prawniczak, R., Smaruj, A., Bonk, M. (2020). Cmentarz w Gwarzewie – zaginiona nekropola. Gwarzewo, gm. Kleszczewo, pow. poznański, stan. 99 (AZP 53–29/44). W: H. Machajewski (red.), *Archeologia miejsc funeralnych w Wielkopolsce* (s. 199–208). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział Wielkopolski.